

Hırvat Etnograf Antun Hangi'nin Anlatımlarında Bosna-Hersek Müslümanları ve Günlük Yaşamları

Hatice Oruç

Ankara Üniversitesi

horuc@ankara.edu.tr

Özet

Antun Hangi XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında (1866-1909) yaşamış Hırvat bir etnografıdır. 1890 yılından ölüm tarihine kadar Bosna'da Maglay, Livno, Bihke, Banaluka ve Saraybosna gibi yerlerde öğretmenlik yapmış, tarih, coğrafya ve Almanca dersleri vermiştir. Bu dönem Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek'in idaresini geçici olarak Avusturya-Macaristan'a bıraktığı döneme denk gelmektedir. Antun Hangi, eğitim faaliyetleri yanında Müslüman halkın kültür ve gelenekleri hakkında araştırma yapmıştır. Bosna'ya geldiği ilk andan itibaren onların yaşayış ve gelenekleri hakkında bilgi toplamaya başlamış ve bu konuda 1899-1900 arasında Mostar'da *Osvit* gazetesinde onsekiz makale şeklinde yayınlamıştır. Bunları toplayarak *Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* (Bosna ve Hersek'te Muhammedîlerin Yaşamları ve Gelenekleri) başlıklı bir kitab haline getirmiştir (Mostar 1900). Kitabın yeniden gözden geçirilmiş ve bazı ilaveler yapılmış ikinci baskısı da kısa bir süre sonra *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* (Bosna ve Hersek'te Müslümanların Yaşamları ve Gelenekleri) başlığı ile yapılmıştır (Sarajevo 1906). 1907 yılında ise Almanca çevirisi yayınlanmıştır. Bosna'da bulunduğu sürece Hangi'nin kendi duydukları ve gördükleri, yaşlı nineler ve görmüş-geçirmiş kimselerden dinledikleri bu kitabın temelini oluşturmuştur. Kitapta Bosna-Hersek Müslümanlarının/Boşnakların günlük hayatları, yemek alışkanlıkları, çocukluk, eğlence, evlenme, doğum, yaşlılık, ölüm gibi daha pek çok konuda geleneklerini konu almaktadır. Bu çalışmada Antun Hangi ve kitabı hakkında bilgi verilerek, kitapta Bosna-Hersek Müslümanlarının kimlikleri ve günlük yaşamlarına dair anlatılar değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek Müslümanları, Boşnak, Antun Hangi, Günlük Yaşam, Gelenek

1. Antun Hangi ve Eseri Hakkında

Hırvat asıllı bir öğretmen ve kendi kendini yetiştirmiş bir etnograf olan Antun Hangi, 1866 yılında Hırvatistan'ın Petrinja kentinde dünyaya gelmiştir. Liseyi bitirdikten sonra ailesinin isteği ile teolojiye yönelmişse de bunu yarıda bırakarak 1887'de kazandığı sınavla öğretmen olmuştur. Hangi 1890 yılında öğretmen olarak

Bosna'ya gelmiştir. İlk görev yeri 1890-1892 yıllarında Maglay'dır. Buradan Livno'ya okul müdürü olarak atanmıştır. 1894 yılında Bihke (Bihać)'deki ticaret okulunda ve 1895'de Banaluka (Banjaluka)'da geçici öğretmenlik yapmış, 1897'de Bihke'de ticaret okulunda kadrolu öğretmen olarak atanmıştır. 1902 yılında Saraybosna (Sarajevo) ticaret okuluna gelmiş ve burada altı yıl coğrafya, tarih ve Almanca dersleri vermiştir. 1909 yılında henüz 43 yaşında iken tüberküloz hastalığından hayatını kaybetmiştir (Softić, 1985: 161).¹

Antun Hangi, Bosna'da eğitim faaliyetlerini sürdürürken Müslüman halkın kültür ve gelenekleri üzerine araştırmalar yapmıştır. Bosna'ya geldiği ilk andan itibaren onların yaşayış ve gelenekleri hakkında bilgi toplamaya başlamış ve bu konuda 1899-1900 arasında Mostar'da *Osvit* gazetesinde onsekiz yazısı yayınlamıştır (Muraj ve Lučić, 2002). Bu yazılar daha sonra kitap haline getirilmiş ve *Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* (Bosna ve Hersek'te Muhammedilerin Yaşamları ve Gelenekleri) başlığı ile 1900 yılında basılmıştır.² Bu kitap Bosna-Hersek Müslümanlarının yaşamlarını, dinleri ve kültürlerini bütünüyle ele alan ilk eser olduğundan büyük ilgi görmüş ve hükümet okul kütüphaneleri için bu ilk baskının büyük bir kısmını satın almıştır (Kajmaković, 1990: 8). Kitabın yeniden gözden geçirilmiş ve bazı ilavelerle genişletilmiş ikinci baskısı da kısa bir süre sonra 1906 yılında *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* (Bosna ve Hersek'te Müslümanların Yaşamları ve Gelenekleri) başlığıyla yapılmıştır.³ Eser aynı dönemde Almancaya çevrilmiş ve 1907 yılında Saraybosna'da yayınlanmıştır.⁴ Eserin yakın dönemde de baskıları yapılmıştır.⁵

Antun Hangi kitabını hazırlarken Bosna-Hersek'te Müslümanların halk şiirlerini de *Narodne pjesme iz Bosne* (Bosna'dan Halk Şiirleri) başlığı ile bir mecmua halinde derlemiştir. 77 şiirin yer aldığı bu mecmua, el yazması halinde Zagreb'de Hırvat Bilimler ve Güzel Sanatlar Akademisi (HAZU)'nde bulunmaktadır (Muraj ve Lučić, 2002; Softić, 1985: 170).

¹ Softić, Antun Hangi'nin hayatı ile ilgili tek kaynağın, 1909'da Hangi'nin ölümü üzerine Josip Milaković tarafından *Školski vjesnik*'te yazılan nekroloji olduğunu belirtmektedir.

² Antun Hangi (1900). *Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini*. Mostar: Hrvatske dioničke tiskarne.

³ Antun Hangi (1906). *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, düzeltilip genişletilmiş ikinci baskı, Sarajevo: Tisak Daniela A. Kajona. (Kitabın iç kapağında basım tarihi 1906, dış kapağında ise 1907 yazmaktadır).

⁴ Antun Hangi (1907). *Die Moslims in Bosnien Herzegowina, Ihre Lebensweise, Sitten und Gebräuche*. Autorisierte Übersetzung von Hermann Tausk, Sarajevo: Druck und Verlag von Daniel A. Kajon.

⁵ Antun Hangi (1990). *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*. Hazırlayan: Radmila Kajmaković, 3. baskı, Sarajevo: Svjetlost; Antun Hangi (2009). *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Dobra knjiga; Antun Hangi (2010). *Život i običaji muslimana*. Novi Pazar: El Kalimeh.

Kitabın ilk baskısının önsözünde; Antun Hangi, Bosna'da Maglay'a öğretmen olarak geldiğinde kendisine tamamen yabancı olan bir dünyaya girdiğini söylemektedir. Daha öncesinde tek bir Müslümanla dahi karşılaşmamış olduğunu belirten Antun Hangi, bundan sonraki hayatını onların arasında geçirecektir. Kısa sürede bu yabancı dünyaya alıştığını, Müslümanları sade hayatları ve samimiyetlerinden dolayı sevdiğini, onlarla arkadaşlık ederek daha iyi tanıdığını ve genel hatlarıyla da olsa hayatlarını ve geleneklerini yazmaya karar verdiğini ifade etmektedir.

Kitabın ilk baskısı yapıldığında Antun Hangi'nin Bosna'da geçirdiği zaman on yılı bulmuştur. Kitap, yazarın bu süre içerisinde kendi gördüklerine ve duyduklarına, yaşlı kadınlar ve dindar başka kimselerin anlattıklarına dayanmaktadır. Ancak Hacılar ve Mekke'ye yolculukta Kabe'yi Edhem Rıza'nın tasvirlerine; gençlerin sevdalık etmeleri ve evliliğe dair geleneklerin bir kısmını Kulinović'in çalışmasına göre yazdığını yine kendisi dile getirmektedir.

Bu çalışmada en çok bilgi verenler arasında iki yaşlı kadın öne çıkmaktadır: 1) Bey, ağa, tüccar ve fakirlerin evlerine girip çıkan; büyü ve nazar bozan, hatim duaları, sünnet törenleri ve düğünlerde ev sahiplerine yardım eden ve yemek pişiren yaşlı Bihkeli bir Müslüman kadın; 2) Banaluka'da küçük yaşta öksüz ve yetim kalıp, bey ailelerinden birinin evinde hizmetçilik yapan ve tüm ömrünü o evde geçirmiş olan yaşlı bir Katolik kadın. Ayrıca kendisine bilgi kaynağı olarak isimleriyle birkaç öğrencisini (Banaluka'da Muhamed Hodžić, Selim Avdić vd.), Bihke'de genç Izetbeğ Muhamedagić ve ismini vermeden bir hocayı zikretmektedir.

Kitabın ikinci baskısı ilavelerle genişletilmiştir. Önsözünde ilk baskıya yapılan eleştirileri dikkate alarak bu konuda düzeltmeler yaptığını belirten yazar, ilk baskıdaki "Muhammedi" ifadesini de "Müslümanlar" olarak değiştirmiştir. Hangi, kitabın başlığının içeriğine göre çok geniş olduğunu aslında *Iz života i običaja muslimana u Bosni i Hercegovini* (Bosna ve Hersek'te Müslümanların Yaşamları ve Geleneklerinden) başlığının buna daha uygun olabileceğini düşünmektedir. Bu kitabın Bosna-Hersekli Müslümanların tüm geleneklerini içermediğini ve bir kitapta da bunun yazılamayacağını söylemektedir. Bunda da haklıdır, nitekim Hangi Bosna-Hersek'in tüm bölgelerindeki şartları bilmemektedir ve anlatımları öğretmenlik yaptığı Maglay, Livno, Bihke, Banaluka ve Saraybosna şehirleri ile sınırlıdır. Hatta kitabının önsözünde ve aşağıda bahsi geçecek olan mektuplarında belirttiği üzere kitabı için malzemeyi daha çok Banaluka ve Bihke'de toplamıştır. Yerel ya da bölgesel unsurların, tüm Bosna-Hersek için standart kabul edilemeyeceğini hatırlamak gerekir.

Aiša Softić, Antun Hangi'nin Bosna-Hersek Müslümanlarının yaşayış tarzı ve geleneklerini sadece şahsî ilgi ve arzusuyla mı araştırdığı, yoksa Avusturya-Macaristan'ın izlediği kültür politikasıyla mı hareket ettiği konusunda kesin bir yargıya varmanın zor olduğunu belirtmektedir. Ancak her ne olursa olsun Hangi'nin bu sahadaki faaliyetlerinin Bosna'da Avusturya idaresinin menfaatlerine tam anlamıyla

uyduğuna şüphe olmadığına altını çizmektedir (Softić, 1985: 162). *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*'yi üçüncü baskıya hazırlayan Radmila Kajmaković ise Hangi'nin faaliyetlerini, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek Müslümanlarına karşı resmi politikasının çıkarları ile Hangi'nin kendi çöküşünün-isteğinin bir bileşimi olarak değerlendirmektedir (Kajmaković, 1990: 11). Ramiza Smajić de, Antun Hangi'nin eserlerinde; yazarın merakı ile birlikte dönemin resmi kültür politikasının itici güç olduğunu iki unsurun bir arada bulunduğunu söylemektedir (Smajić, 2010: 135). Marko Pišev, yirminci yüzyılda iki dünya savaşı arasında Sırp etnolojisinde Yugoslavya Müslümanlarını konu aldığı çalışmasında, yer yer Antun Hangi'nin eserine de değinmiştir. O da Antun Hangi'nin hizmetinde bulunduğu Avusturya-Macaristan imparatorluğunun menfaatleri doğrultusunda ve zamanın aktüel politikaları gereğince hareket ettiğini düşünmektedir (Pišev, 2019: 181-183).⁶

Antun Hangi eserini, Osmanlı devletinin 1878 yılı itibariyle Bosna-Hersek idaresini geçici olarak Habsburg monarşisine bıraktığı ve yeni idarenin tüm halkları Boşnak adı altında tek bir etnik çatı altında toplayan bir kültür politikası güttüğü zamanda, bu yeni idarenin eğitim sisteminde yer alan biri sıfatıyla yazmıştır.⁷ Bu

⁶ Pišev, Sırp etnolog Čedomil Mitrović'in *Naši muslimani (Bizim Müslümanlarımız)* başlıklı eseriyle (Čedomil Mitrović, *Naši muslimani: Studija za orijentaciju pitanja bosansko-hercegovačkih muslimana*, Štamparija Sv. Sava, Beograd 1926.) bundan bir çeyrek asır önce yazılmış olan Hangi'nin eserini kıyaslayarak iki söylem üzerinde durmaktadır. Bunlardan birisi Hangi'ye mahsustur ve bu Avusturya-Macaristan emperyalizmidir, Yugoslav paternalizmi ise Mitrović'e mahsustur. Pišev'e göre "Hangi için Yugoslav İslam zaten tam yirmi yıldır -Berlin Kongresi'nden ve Bosna-Hersek'in Avusturya işgalinden bu yana-, kendisinin resmi memuru olduğu ve çıkarlarını asla tartışılabilir bulmadığı bir imparatorluğun parçasıdır" (Pišev, 2019: 182.) ve bu gerçeğin dolaysız bir yansıması değil, daha ziyade "incelikle politize edilmiş, romantik notalar serpiştirilmiş bir gösterimdir" (Pišev, 2019: 183). Diğer taraftan, Mitrović'in eseri ise "tam olarak Hangi'nin metninde gizli kalmış olana yoğunlaşmıştır" ve bu Avusturya işgaline karşı Müslüman direnişi, Osmanlı askerinin çekilmesinden sonra muhacirlik ya da nüfusun toplu göçü meselesi, Müslüman köylünün içler acısı maddi yaşam koşulları ve tarım reformu adına savaş öncesi ve savaşlar arasında alınan önlemler sonrası büyük toprak maliklerinin ekonomik çöküşü gibi konulardır. Bu eserde, XX. yüzyılın başlarında etnik ve dinî farklılıkların üstesinden gelecek tek bir Yugoslav ulus ideolojisiyle Bosna-Hersek'te Müslümanların modernizasyonuna işaret eden bir dizi sosyo-politik, ekonomik ve kültürel hadiseye de yer verilmiştir. Bununla Mitrović, Bosna'da İslama karşı Sırp algısını ortaya çıkarmaktadır ve bu, bir tür anlamsız ve potansiyel olarak tehlikeli değerler sisteminin etkisiyle dönüşmüş ve yabancılaşmış bir aile üyesine yöneltilmiş (Yugoslav birliği inşa fikrine Müslümanların geri dönüşü düşünülerek) babacan bir tavrıdır (Pišev, 2019: 182).

⁷ Antun Hangi'den yaklaşık yarım asır önce, Bosna'yı kısa süreli ziyaret eden bir başka Hırvat'ın -Matija Mažuranić'in bu seyahat esnasında edindiği izlenimleri *Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu, ucinjen 1839-40 po jednom domorodcu* adıyla yayınlanmıştır (Zagreb, 1842). Mažuranić'in seyahati ve eserinin yayınlandığı dönemde Hırvatistan'da *İllir Uyanışı ve Yenilikçi Hareketi* etkindi. Bu hareket antik çağın İllirlerinden geldiğine inanılan tüm Güney Slavlarını tek bir siyasî ve kültürel çatı altında birleştirmeyi amaçlıyordu. İllir Hareketi taraftarları için İllirlik ve Slavenlik, Hırvat kimliğinin dışında değildi, bilakis onun bir parçasıydı. Hırvat ismi Sloven

zaman söz konusu politikanın bir yansıması olarak Bosna-Hersek Müslümanlarının halk eserleri ve hayatlarına ilginin yoğunlaştığı bu alanda bir taraftan Bosna'da Avusturya Macaristan idaresinin doğrudan temsilcisi olarak Kosta Hörmann'ın diğer taraftan Zagreb merkezli Matica hrvatska (Hırvat Kültür Merkezi)'nin temsilcisi sıfatıyla Luka Marjanović'in faal oldukları bir zamandır. Siyasi amaçlarla tüm diğer halklar gibi Müslümanları da yanına çekmek isteyen yeni idare, bunu yapabilmek için onları çok iyi tanımalıydı. Bu sadece yeni idare ve temsilcilerinin değil, Bosna-Hersek Müslümanlarının, İslam inancını benimsemiş Sırp lar ya da Hırvatlar olduğunu ileri süren siyasi grupların da isteğiydi (Kajmaković, 1990: 7).

Avusturya-Macaristan'ın Bosna politikası 1882 yılında Ortak Maliye Bakanı olarak Benjamin Kállay'ın Bosna idaresinden sorumlu olmasıyla şekillenmeye başlamıştır. "Kültür Hizmeti" olarak adlandırılan politikanın temelinde Bosna-Hersek'i modern bir Avrupa toplumu haline getirmek ve Habsburg standartlarına uydurmak düşüncesi yatmaktadır. "Geri kalmış topraklara medeniyeti getirme" söylemini Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek işgalini meşrulaştırmak adına sıklıkla kullanmıştır. "Kültür Hizmeti" politikasında bölgenin çok dinli ve çok kültürlü yapısı dikkate alınmış, dönüşümün halk tarafından direnişle karşılanmaması için bölgedeki farklı dinî gruplar arasındaki ilişkiler üzerinden bir denge siyaseti güdülmüştür. Bu siyasetin en önemli stratejilerinden birisi, bölgede yaşayan tüm farklı dinî ve etnik grupları kapsayan bir kimlik algısının oluşturulması için gerekli

ismiyle ve Sırp ismiyle eşitti. Bu hareketin taraftarları Bosna'yı da ortak İllir bölgesi içinde görmekteydiler. İllir hareketinin lideri olan Ljudevit Gaj'ın en büyük gayelerinden biri Bosna'nın Osmanlı hâkimiyetinden kurtarılmasıydı. Mažuranić kardeşler (Ivan, Antun ve Matija) de bu hareketin ateşli taraftarlarıydılar ve Matija'nın Bosna'ya yolculuğunun asıl amacı Bosna'daki durumu gözlemlemek, Türkleri buradan sürmek ve Hıristiyanları Türk idaresinden kurtarmak adına ne yapılabileceğini araştırmaktı. Mažuranić, 1839 kışında iki aydan az kaldığı Bosna'yı genel olarak kasvetli, hüznü ve tehlikeli bir ülke olarak göstermekte, genellikle Türkler şeklinde isimlendirdiği Bosnalı Müslümanlar hakkında son derece olumsuz (vahşi, acımasız, görgüsüz, sofrada adabı bilmez, verdiği sözde durmaz, tembel, edepsiz vb.) gerçek dışı bir resim çizmekte ve İslam dini ile ilgili asılsız ve yanıltıcı bilgilere yer vermektedir. Eser, Hırvat edebiyatının ilk gerçek edebî seyahatnamesi olarak kabul edildiği gibi, birkaç kuşaktan beri okuyucu ve araştırmacılar tarafından o dönem Bosnası için güvenilir bir tarihî kaynak olarak da görülmektedir. Ancak Mažuranić'in pek çok iddiasına eleştirel bir gözle bakmak ve konuyu farklı bir açıdan incelemek zaruri ve mantıklıdır. Ekrem Čaušević ve Tatjana Paić-Vukić, bu seyahatnamenin tarihî kaynak olarak değerini ve kullanımı konusunda dikkat edilmesi gereken hususları bir makale ile ortaya koymuşlardır (Paić-Vukić ve Čaušević, 2006). Adı geçen bilim insanları Čaušević ve Paić-Vukić ile Ayla Hafız Küçükusta'nın ortak çalışmaları sonunda seyahatname 2011 yılında *Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839-40 Yılları Arasında O Eyalette Kısa Bir Yolculuğu (Osmanlı Dönemi Bosnasına Dair Bir Seyahatname)* adıyla Türkçe'ye kazandırılmıştır (Mažuranić, 2011).

Matija Mažuranić ile aynı dönemde Bosna'da Bihaç'ı ziyaret eden Imbro Ignjatijević Tkalac (1824-1912), 1894'de yayımlanan hatıratında (*Uspomene iz Hrvatske*) burada edindiği gözlem ve deneyimlerine de yer vermiştir. Tkalac'ın Bosna'ya dair anlatıları Mažuranić'ten tamamen farklı, zıt ve ölçüldür (Paić-Vukić, 2011).

alt yapının oluşturulmasıdır. Boşnaklık (Bošnjaštvo) adı verilen bu üst kimlik din ayırımı gözetmeksizin aynı toprağa, Bosna'ya ait olma düşüncesinin etrafında şekillenmiştir (Furat, 2013: 23-24).

Avusturya-Macaristan'ın Bosna'daki kültür politikasının en görünür tezahürü, 1888 yılında Saraybosna'da Ulusal Bosna-Hersek Müzesi'nin (Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine) kuruluşu⁸ olmuştur. Benjamin Kállay, Bosna-Hersek'in tarihi kökenlerini araştırmak amacıyla kurulan bu müze için Avusturya-Macaristan imparatorluğunun farklı bölgelerinden mevcut koleksiyonları yeniden organize edebilecek ve müzeyi kısa zamanda bir bilim ve kültür merkezi haline getirebilecek yetenekli ve seçkin bir ekip toplamaya gayret göstermiştir (Feldman, 2017: 110). 1889 yılında müzenin süreli yayın organı olan *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* dergisi yayınlanmaya başlamıştır⁹. Müze müdürü Hırvatistan'dan Kosta Hörmann, yetenekli bir bürokrat ve idareci olmanın yanında aynı zamanda Müslümanların epik halk şiirlerini/şarkılarını ve geleneklerini toparlayan bir etnograftı. Müslüman epik halk şiirlerini içeren iki kitabının yayını Müze'nin açılışı ile aynı zamanlı gerçekleşmiştir.¹⁰ Aynı dönemde Kosta Hörmann ile rakipsel bir ilişki içerisinde görülen Luka Marjanović¹¹ de Müslümanların epik şiirlerini toplamak ve yayınlamakla meşguldü. Genç yaşlarından itibaren halk şarkıları toplamaya meraklı olan Marjanović, 1886 yılında Zagreb Üniversitesi'nde Kilise Hukuku profesörü iken Müslüman epik şarkılarına yönelmiş, bu konuda kendisine yardım edecek bir de ekip oluşturmuştur. Müslüman epik halk şiirlerinin on dokuzuncu yüzyıldan en geniş fondu Marjanović'in çalışmaları sonucu ortaya çıkmıştır (Buturović, 2001: 187).

Antun Hangi'nin Luka Marjanović ile temas halinde bulunduğu, O'na ulaştırılmak üzere yazdığı mektuplar vasıtasıyla bilinmektedir¹². Hangi, halk şiirlerini derlerken Marjanović'in tavsiyelerine başvurmuş, ondan direktifler ve maddi destek

⁸ Müzenin kuruluş tarihi 1 Şubat 1888'dir. <https://www.zemaljskimuzej.ba/o-zemaljskom-muzeju-bih> (Erişim tarihi: 29.08.2020).

⁹ İlk sayısı 1 Ocak 1889 tarihinde yayınlanmıştır. 1889-1906 yılları arasında derginin sorumlu editörlüğünü Kosta Hörmann yapmıştır. <https://www.zemaljskimuzej.ba/glasnik-zemaljskog-muzeja-bih> (Erişim tarihi: 29.08.2020).

¹⁰ *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini (Bosna-Hersek'te Muhammedilerin Halk Türküleri)* başlıklı mecmuasının ilk kitabını 1888 ve ikinci kitabını 1889 yılında yayınlamıştır (Buturović, 2001: 184).

¹¹ 1888'de Kosta Hörmann'ın ilk kitabına Vatroslav Jagić, Luka Marjanović, Tihomir Ostojčić, Jan M. Černý, Bronislaw Grabowski ve Agramer Zeitung tarafından katkı ve kritik mahiyetinde yazılar kaleme alınmıştır. Bunlar arasında, Hörmann'ın koleksiyonunu katı bir tutumla reddeden Luka Marjanović'in kritiği dikkat çekmektedir (Spahić, 2018: 423-425).

¹² Mektuplar doğrudan Marjanović'e hitaben yazılmamıştır, her iki mektup da "Muhterem Beyefendi" şeklinde başlamakta, Marjanović'e mesajlar içermekte ve mektubun muhatabı kişi ve Marjanović selamlanarak bitmektedir: "Siz ve muhterem beyefendi Profesör Dr. Marjanović hürmetlerimi kabul buyurunuz".

almıştır. Bundan yola çıkılarak, Matica hrvatska'nın Bosna-Hersek'te Luka Marjanović idaresinde yürüttüğü Müslümanların halk şiirlerinin toplanması faaliyeti içerisinde Antun Hangi'nin de yer aldığı söylenebilir (Softić, 1985: 163, 167). Nitekim Hangi'nin Bosna-Hersek Müslümanlarının Halk Şiirleri Mecmuası da 1899 yılında Matica hrvatska'ya teslim edilmiştir. Antun Hangi'nin Bosna ve Hersek'te Müslümanların Yaşamları ve Gelenekleri kitabını da Matica hrvatska'nın bilgisi dâhilinde ve onunla anlaşılabilir olarak hazırladığı yine söz konusu mektuplardan anlaşılmaktadır: “[...] Bitirdiğim kadarıyla çalışmamı size gönderiyorum, buyurunuz bir göz atınız ve değerlendirmesi için muhterem beyefendi Profesör Marjanović'e teslim ediniz. Aynı zamanda, lütfen çalışmada nelerin eklenmesi ve düzeltilmesi gerektiğini (eğer lüzumlu ise) işaretleyiniz ve sonra eklemeleri ve düzeltmeleri yapmam için olabildiğince kısa zamanda geri gönderiniz. [...] Bu vesileyle sizden bir miktar para, en azından 50 forint rica ediyorum ve eğer telif ilişkisi bir anlaşmaya varılmazsa, bana gönderilmiş olan avansı iade etmek suretiyle elyazmamı geri çekme hakkımı saklı tutuyorum. Böyle bir eser yazmak zor iştir, âlemi bilmek, malzemeyi toplamak, birkaç şey öğrenmek için koca-karıllara para ödemek, onlara kahve ve tütün ikram etmek gerekir [...]” (Softić, 1985: 167-168). Diğer bir mektubunda da yine kitapla ilgili satırlar yer almaktadır: “Muhterem Beyefendi! İki hafta önce size ‘Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini’ başlıklı çalışmamı gönderdim, ancak bugüne kadar bana bir alındı teyidi göndermemiş olmanıza şaşıyorum. Şimdi size ‘Ölüm’ü gönderiyorum ve bununla çalışma tamamlanıyor. Size yazdığım gibi, benim arzum bu çalışmanın özel bir kitapta yayınlanması ve imkân ölçüsünde resimlerin ilave edilmesidir, çünkü bu şekilde kıymeti artacaktır [...] İki yıllık emeğimin karşılığı olarak Matica'nın bu yıl için ilan ettiği ödülü talep etmemin abartı olmadığına inanıyorum. Çalışma şarkılarla/şiirlerle birlikte özel bir kitapta basılacak olursa, ödülün, şarkılar için aldığım 80 forint kesilmesine izin veriyorum. Eğer Matica ilan ettiği ödülü yollamazsa, başka bir yerde değerlendirebilmem için lütfen el yazmamı biran önce iade ediniz [...]” (Softić, 1985: 169). Mektuplardan kitabın Matica hrvatska tarafından basılması konusunda bir anlaşmanın varlığı, ancak sonradan telif ücreti konusunda bir belirsizliğin ya da anlaşmazlığın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nihayet kitabın ilk baskısının Mostar ve ikincisinin Saraybosna'da gerçekleştirilmiş olması, Matica hrvatska ile Antun Hangi'nin bir uzlaşmaya varamadıklarını düşündürmektedir. Antun Hangi, kitabının ikinci baskısında bazı baskı klişelerini ödünç verdiği için Zemaljski muzej idaresine teşekkür etmektedir ki bu O'nun Kosta Hörmann ile de irtibat halinde olduğuna işaret etmektedir.

Antun Hangi, kitabının ilk baskısının önsözünde, bu çalışmayı yapmasında politik bir saikten bahsetmezken, ikinci baskının önsözündeki bazı cümleleri politik bir renk almaktadır ve bu Avusturya-Macaristan'ın Bosna'da uyguladığı kültür planına da uymaktadır. Hangi önsözde şöyle demektedir: “Bu eserin hazırlanmasında,

aklımdaki tek istek Sava [nehri], Dinara ve Biokovo [dağları] ötesindeki kardeşlerimi bizim Müslümanlarımızla tanıştırmaktı. Edebiyat eserlerinde ve günlük basında hala bu bölgeyi tanımamanın izleri belirgin olduğundan bu tanışma çok daha gereklidir. Ancak birbirimizi tanırsak karşılıklı güven ve dostluğun yolunu açabiliriz ve bu benim hep özlemini duyduğum şeydir.” (Hangi, 1906: predgovor).

Hangi, mektuplarından birinde kitabının basılması bahsi geçtiğinde de şunları yazmıştır: “[...] Böyle bir kitap, her şeyden önce, hayatlarının sadece sadık bir kopyası olduğundan değil, ayrıca kaybetmiş olduğumuz ve memnuniyetle ana Hrvatanın kollarına geri döndürmek istediğimiz kardeşlerimiz hakkında son derece sempatiyle yazıldığı için onların [Müslümanların] ilgilerini çekecektir. Bizim Muhammedilerimiz, dinleri, yetişmeleri ve düşünce tarzları ile bizden tamamen farklı bir görünüme sahiplerdir ve bizi pek çok konuda anlamamaktadırlar. Onları kazanmak için, övmeliyiz ve haklarında sempatiyle yazmalıyız, çünkü biz bugün hala Zagreb’deki bazı efendilerin onlar hakkında ne düşündüklerinden emin değiliz. Ancak sempatik yazılarla onları daimî surette yanımıza çekebiliriz, çünkü kardeşimiz halk [Sırplar] da yeni zamanlarda yüzlerini rüzgârın estiği tarafa çevirdi ve onlar [Müslümanlar] hakkında güzel yazmaya koyuldu. Sempati bizim tarafımızda olsa da bunlar tereddüd ediyorlar, ancak nihayetinde galibiyet onları güzel sözlerle fethedenlerin tarafında olacak, çünkü çalışmamda da zikrettiğim gibi onlar [Müslümanlar] akıllarından ziyade duygularıyla hareket ediyorlar [...]” (Softić, 1985: 168).

Kitabının önsözünde ve Luka Marjanović’e yazdığı mektupta Bosna-Hersek Müslümanlarından “kardeşlerimiz” ve “bizim Muhammedilerimiz/Müslümanlarımız” şeklinde bahsetmesi, Antun Hangi’nin, Boşnakları Müslüman Hırvat olarak kabul ettiğini göstermektedir. Bunu, kitabının ana metninde de açıkça belirtmekte, anlatımlarına da Bosna-Hersekli Müslümanların kimler olduğunu açıklamakla başlamaktadır: “Bosna ve Hersek Müslümanları kadimden Slavenlerdir. Bir zamanların görkemli Bosna Krallığı Osmanlı yönetimine düştüğü zaman, pek çok Boşnak babalarının dinini inkâr etmiş ve Muhammed’in dinini-İslam’ı kucaklamıştır ve bugün O’nun en sadık mensuplarıdır” (Hangi, 1906: 9). Burada Hangi, Boşnak kelimesini Bosna-Hersek Müslümanlarını ifade etmek için değil; Avusturya-Macaristan’ın kültür politikasının yansıması olarak krallıkta yaşayan tüm Slav halklara işaret etmek için kullanmaktadır. Kitabın isminde Muhammediler ve sonra Müslümanlar ifadesinin kullanımı da bu sebeptendir. Ortodoks Sırplar için de aynı etnik mensubiyeti kabul ettiği yukarıda yaptığımız alıntıda görülmektedir.

Antun Hangi, Bosna-Hersekli Müslümanların dinlerini, bu dini kendilerine getiren Türklerle yakından ilişkilendirdiklerini ve bundan dolayı da kendilerini memnuniyetle Türk olarak ve dinlerini Türkün dini olarak adlandırdıklarını söylemektedir. Bir Müslüman’ın “Türk dinim üzerine” diyerek yemin etmesi de oldukça olağandır.

Yazara göre Bosna-Hersek Müslümanlarının vatan duygusu, dinî yanlarının ağır basmasından dolayı az gelişmiştir. Bu sebeple bu Müslümanlar Boşnak/Slaven olduklarını ve Hırvatça konuştuklarını bilmezler: “Vatan duygusu bizim Müslümanlarda bugün de çok az gelişmiştir, çünkü onlarda dinî taraf ağır basmaktadır. Mesela onlar son zamana kadar, işgale kadar gerçekte hangi milletten olduklarını bilmiyorlardı. Beyler, seçkin ağalar ve bilgili kimseler Boşnak olduklarını ve Hırvatça konuştuklarını söylüyorlardı, ancak halk yığını bilmiyordu ve hala bilmiyor” (Hangi, 1906: 9).

Antun Hangi, “Hrvat” Müslümanlardan başka Bosna-Hersek’te, Bosna krallığının düşüşünden sonra, bu topraklara en çok devlet görevlisi, zanaat erbabı ve tüccar olarak gelip yerleşen gerçek Osmanlı ahfadı olduğunu da belirtmektedir. Bu gelenlere ve onların nesillerine, yerli Bosnalı Müslümanlardan (*Turçin*) farklı olarak *Turkuşa* denilmektedir. Gerçek Türkler (*Turkuşa*’lar) Bosna-Hersek’te bugün az sayıdadırlar. Dört yüzyıl içinde bölgeden kızlarla evlenerek bu toprakların dilini ve geleneklerini öğrenmişler ve yavaş yavaş kendi özlerini kaybederek yeni bir öz – temiz bir Slaven tip kazanmışlardır.

Antun Hangi’nin kimlik konusu dışında bazı ifadeleri de yine dönemin siyasi şartlarını ve hedeflerini yansıtmaktadır. Hangi’ye göre Bosna-Hersekli Müslümanlar Avusturya işgaline kadar geri kalmışlardır, ancak mizaçları gereği güçlü, sağlıklı ve sağduyuludurlar ve iyi bir ilerleme kaydedeceklerdir. O ana kadarki başarılarını da bunun teminatı olarak görmekte, şimdiden eğitimlerini iyileştirdiklerini, “Gayret” ismiyle bir öğrenci destek topluluğu oluşturduklarını, vakıflarını düzenlediklerini, birkaç gazete kurduklarını ve ayrıca Hırvat edebiyatına da mükemmel öykücüler ve şairler verdiklerini belirtmektedir (Hangi, 1906: 49-51). Hangi’nin bu görüşleri de Avusturya-Macaristan idaresinin Bosna-Hersek işgalini meşrulaştırmak için kullandığı “geri kalmış topraklara medeniyeti getirme” söylemini akla getirmektedir.

Nihayet, yukarıda belirtilen hususlar dikkate alındığında Antun Hangi’nin, Avusturya-Macaristan’ın Bosna kültür politikasını benimsediği ve Matica hrvatska ile işbirliği içerisinde faaliyet gösterdiği söylenebilir. Bununla birlikte yazarın kendi merak ve arzusunu da göz ardı etmemek gerekir. Hangi’nin kitabının ilk basısının önsözünde ifade ettiği duygular, Luka Marjanović’e yazdığı mektuplarında da görülmektedir: “[...] ve buradaki Müslümanları dingin hayatlarından dolayı ve samimiyetlerinden ve dürüstlüklerinden dolayı sevdim, onların arasında yetişmiş gibiyim. Maglay’dan Livno’ya ve sonra Bihke’ye ve Banaluka’ya atandığımda bizim Müslümanların her yerde aynı olduklarını, aynı derecede dürüst ve karakterli olduklarını anladım. Onlarla arkadaşlık ederek ve evlerini ziyaret ederek onları daha iyi tanıdım, ana hatlarıyla da olsa hayatlarını ve geleneklerini tasvir etmek ve bu kitabı onlara ve Hırvatistan’daki yurttaşlarıma ithaf etmek istedim”. Marjanović’e mektubunda da şöyle yazmaktadır: “Çalışmam tamamen kaynaklara dayanmakta-

dır ve her şeyin yazdığım gibi olduğunu garanti ederim. Muhammedileri, geleneklerini ve düşünce tarzlarını bildiğime, on yıldır bu topraklarda olmam ve bu sakin ciddi Muhammedilere en baştan son derece ilgi duymam ve onları samimi olarak seviyor olmam şahitlik etmektedir. Bunun dışında pek çok öğrencim, yaşlı nineler ve burada edindiğim samimi dostlarım da pek çok şey anlattılar, kanun ve şeriat hakkında da yakın arkadaşlarım, ticaret okulundaki Muhammedî öğretmenler konuştular” (Softić, 1985: 168).

Yazıldığı zaman, ortam ve amaçlarından yukarıda bahsettiğimiz Antun Hangi'nin *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* başlıklı etnografik eseri *Život/Yaşam* ve *Običaji/Gelenekler* olarak iki ana bölüme ayrılmıştır. *Život/Yaşam* başlıklı birinci bölümde Bosna-Hersek Müslümanlarının yaşamları dinî ve dünyevi yönleriyle ele alınmakta, kimlikleri, dinî inanışları ve ibadetleri, mizaçları-genel özellikleri ve günlük yaşamları anlatılmaktadır. *Običaji/Gelenekler* başlıklı ikinci bölümde ise yedi alt başlık halinde (doğum, çocukluk, sevdalık/âşıklık etme, evlilik teklifi, düğün alayı-kına-nikah, yaşlılar, ölüm) doğumdan itibaren insan hayatı tüm evreleriyle ölüme kadar takip edilerek bu konularda mevcut gelenekler işlenmektedir. Çalışmamızın devamında Hangi'nin *Život/Yaşam* başlıklı ilk bölümde yer verdiği Bosna-Hersek Müslümanlarının genel özellikleri ve günlük yaşamlarına dair anlatımları konu edilmektedir.

2. Antun Hangi'nin Anlatımlarında Bosna-Hersek Müslümanlarının Genel Özellikleri ve Günlük Yaşamları

Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*'de, Bosna-Hersek'te kendi ifadesiyle “Müslüman Slavenleri” ele almaktadır; Arnavutlar gibi farklı etnik gruba mensup olan Müslümanlar içeriğe dâhil değildir. Dolayısıyla yazar eserine, yukarıda da bahsi geçtiği üzere, Bosna-Hersek Müslümanlarının kimliklerine dair anlatımlarla başlamaktadır. Kısaca tekrar edecek olursak, Onların öteden beri Slaven-Hrvat olduklarını, Osmanlı idaresiyle birlikte İslam'a geçtiklerini belirtir. Bu dini kendilerine getiren Türklerle bağdaştırmakta ve dinlerini Türk'ün dini olarak tanımlamaktadırlar. Slaven-Hrvat olduklarının ve Hrvatcha konuştuklarının farkında değillerdir. Bosna-Hersek'te etnik Türkler de bulunmaktadır, ancak bunlar yüzyıllar içerisinde bölgeden yaptıkları evliliklerle asimile olmuşlar ve zamanla Slaven bir yapıya bürünmüşlerdir.

Antun Hangi'nin anlatımlarına göre Slaven yapısıyla Bosnalı Müslüman erkek genellikle uzun boylu, geniş omuzlu ve güçlü kaslıdır. Gururludur. Yeme ve içmede dengelidir. Sadık bir eş ve mükemmel bir babadır. Tüm Slavenler gibi dürüst, güvenilir, misafirperver ve yardımseverdir. Dostuna güvenir ve ona son güne kadar sadık kalır. Düşmanından nefret eder ve yapılan kötülüğü affetmez.

Bosnalı Müslümanlar, ziraî bir halktır. Evini, özgürlüğünü sever. Atasından miras kalan toprağa tutkundur ve bundan dolayı da baba ocağını satmaz. Bunu ancak

büyük ihtiyaç sonucu zorunlu durumlarda yapar. Bununla birlikte, Hangi, bazıların mülkünü satarak Anadolu'ya göçtüklerini, buna da çoğunlukla vicdansız insanların, bu unsura düşman olanların spekülasyonlarının sebep olduğunu, gönü saf insanı göçe ikna ettiklerini ve bu şekilde onun mülkünü yok pahasına ele geçirdiklerini söylemektedir (Hangi, 1906: 13).

Hangi'ye göre "dünyada dinini Bosnalı Müslüman gibi sadakatle ve inançla seven millet çok azdır" (Hangi, 1906: 13). Bosnalı Müslümanlar dinlerine sadakatle bağlı, Allah'a inançları tam, dinleri için yaşayan ve ölen kimselerdir. Hayatta her şeyin, iyinin de kötünün de Allah'tan geldiğine inanırlar.

Çok mağrurdurlar, çünkü kendilerinin emretmek ve diğerlerinin itaat etmek üzere yaratıldığına inanırlar. Her zaman sessiz ve ağırbaşlıdırlar, az konuşurlar, konuşurken de boş-mesnetsiz konuşmamaya veya saygın bir insana yakışmayacak şeyler söylememeye dikkat ederler. Hangi "Onaltı yıldır bu topraklardayım [kitabın ikinci baskısı zamanı] ancak en hakir Müslümanın dahi Allah'a ya da bir azize küftettiğini duymuşluğum (o da ancak yeni zamanlarda) nadirdir." diyerek onların mukaddes olana ne kadar saygılı davrandıklarını vurgulamaktadır. Küfredenden nefret eder ve asla hoş karşılamazlar. Son derece karakterlidirler, verdikleri sözü kutsal görürler, yalana tahammülleri yoktur ve hırsızlığı asla onaylamazlar (Hangi, 1906: 14-15).

Müslümanlar yolda yürürken önlerine bakarlar, duraksamazlar ve etraflarına bakmazlar. Kahvede ve ev ziyaretlerinde oldukça sakindirler, bir araya geldiklerinde ne gürültü ne bağırışma olmaz, sessizce ve ciddiyetle muhabbet ederler, nasıl sessizce toplanmışlarsa öyle sessizce dağılırlar (Hangi, 1906: 15).

Hangi'ye göre Bosna-Hersekli Müslümanlar muhafazakârdırlar ve her tür yeniliğe karşıdırlar. Buna örnek olarak Hangi, Bosna ejderi olarak bilinen Hüseyin Kapetan Gradaşeviç'in otonomluk hareketine işaret etmekte; Bosnalı Müslümanların "kendi sultanlarına" başkaldırdıklarını ve her tür reforma karşı direndiklerini yazmaktadır. Yazara göre muhafazakâr yapılarını, Avusturya-Macaristan'ın getirdiği yeni ölçü sistemini kullanmayarak da belli etmektedirler. Müslümanlar kendi aralarında hala sıvı ve ağırlık için okka, uzunluk için arşın ölçü birimlerini kullanmakta; para birimi için de eski isimleri muhafaza etmektedirler. Hangi, Müslümanların halen guruş, para ve akçe üzerinden hesap yaptıklarını söylemekte bunun geçerli para birimine göre ederini hesaplamaktadır (guruş Bosna'da on altı ve Hersek'te on iki heller etmektedir, iki heller Bosna'da beş para ve Hersek'te dört para etmektedir vs...) (Hangi, 1906: 16).

Dindar Bosna-Hersekli Müslüman erkek ve kadınlar, dini vecibelerini kurallarına uygun şekilde yerine getirmektedirler. Hangi, inancın tüm düşüncelerini ve benliklerini sardığını söylediği Müslümanların ibadetleri ile ilgili kuralları ve uygulamaları ince ayrıntılarına kadar detaylandırmaktadır. Abdest nasıl alınırdan, ezan nasıl okunura ve anlamına, günlük beş vakit namazdan Cuma ve bayram namaz-

larına, Ramazanda orucundan, iftarından, sahurundan, zekâtından eğlencesine, Ramazan bayramından Kurban bayramına, hacıların yola çıkışları, haccin önemi ve kişiler üzerindeki ruhani etkisine kadar pek çok konuya yer vermiştir. (Hangi, 1906: 16-49). Bunları yazarken de önyargısız bir yaklaşımla, İslam dinine hürmetle aslına uygun tanımlamalar yapmaya gayret etmiştir.

İbadet mekânlarını da dış görünüşü, yapı malzemesi ve iç döşemesi ile betimlemektedir. Camilerin zeminlerinin kilimlerle örtülü olduğunu söyleyen yazar, kilimin sadece camilerde değil Müslümanların evlerinde de kullanıldığını, bu kilimlerin ilk defa bir camiye ya da Müslüman evine giren yabancı için hayranlık uyandırıcı olduğunu yazmaktadır. Kilimi, bir anlamda Müslümanlarla özdeşleştirmiştir. Kilim kültürünün Bosna'ya İslâmı birlikte girdiğini, Bosna'da kilim dokumasının halen var olduğunu söylemektedir. Bosna'ya bu kültürü Osmanlıların getirdiğini ve tüm Osmanlı coğrafyasında yaygın olduğunu da belirtmektedir. Sadece ülke içinde değil dışında da ün kazanmış olan Bosna'da üretilen kilimler, ihraç edilmekte ve kendilerine mahsus güzellikleriyle Fransa, Almanya ve İngiltere de rağbet görmektedirler (Hangi, 1906: 21-23).

Bosna-Hersek Müslümanları doğaya âşıktırlar, bu sebeple evlerinin, modern Avrupa şehirlerinde olduğu gibi cadde üzerinde olmasıyla ve yan yana dizilmesiyle ilgilenmezler. Bunun yerine evlerini genellikle nehirlerin ve derelerin kenarına, dağ yamaçlarına ve dört bir yandan güzel manzaraya sahip yerlere kurarlar (Hangi, 1906: 55). Evleri genellikle ahşaptır. Hangi ancak yeni yeni taş ve tuğladan evler inşa etmeye başladıklarını belirtmekte, evlerin genel yapıları ve kullanımları ile ilgili tasvirler yapmaktadır (Hangi, 1906: 53-57). Burada Hangi'nin gözlemlerinin öğretmenlik yaptığı şehirlere münhasır olduğunu, dolayısıyla anlatımlarının da buralara dair olduğunu hatırlamak gerekir. Bosna-Hersekli Müslümanların evlerinin çoğunlukla ahşap olduğu bilgisi tüm Bosna, özellikle de yapı malzemesinin ağırlıklı olarak taştan olduğu Hersek için geçerli değildir (Kajmaković, 1990: 10).

Ev içerisindeki eşya, düzen ve temizliği konusuna da anlatımlarında yer veren Hangi, Müslümanların evlerinde çok eşya olmadığını, hemen her evde sadece güzel bir düzen ve temizlik değil aynı zamanda sadelik ve pratikliğin dikkat çektiğini belirtmektedir. Müslümanların misafir ve arkadaşlarını buyur ettikleri odada-selamlıkta duvara monte edilmiş bir sedir bulunur, sedirin üzerine yünden yapılmış minder ve onun üzerine kilime benzer dokuma bir örtü serilir ve duvara yastıklar yerleştirilir. Hangi fakir evlerde minder olmadığını, sedirin üzerinin hasırla örtüldüğünü de eklemektedir. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere, zengin ya da fakir bütün evlerde tabana kilim serilmektedir. Müslümanlar gerek kendi evlerine ve gerek başka bir eve girerken kilimlerin kirlenmemesi için ayakkabılarını çıkararak çıplak ayak ya da çoraplarıyla girerler. Yatak odalarında karyola bulunmaz, gece yere serdikleri döşek ve yastıklarında uyur ve sabah katlayarak yükluğe ya da büyük ceviz sandıklara kaldırırılar. Evlerinde yatak odalarında yıkanmak için hamam ya da ban-

yoları bulunmaktadır. El-yüz yıkamak ve banyo yapmak Müslümanlar için kanun olduğundan Bosna-Hersek'in her yerinde büyükçe yerleşim yerlerinde halka açık hamamlar bulunmaktadır (Hangi, 1906: 60-63).

Son derece misafirperver olan Müslümanlar, tüm misafirlerini aynı samimiyet ve içtenlikle karşılarlar. Daha mindere oturur ve hal-hatırı sorulur sorulmaz ikramlar başlar. Antun Hangi, Müslüman evlerinde misafire ilk geldiği anda ferahlasın diye yanında gül ya da elmadan yapılmış reçel türü tatlıyla bir bardak soğuk su ikramından, şerbet veya limonata, tütün, nargile ve nihayet ayrılırken üçüncü ve son bir kahve ikramına kadar misafir ağırlamaya dair ayrıntılı anlatımlar sunmaktadır (Hangi, 1906: 57-60).

Antun Hangi, Müslüman erkeğin aile yaşamını sevdiğini, kendisine ve ailesine bakacak duruma geldiğinde hemen yuva kurduğunu yazmaktadır. Koca, babadır ve ailenin reisidir. Karısı saygısından dolayı onu, bey ya da ağa olmamasına, hatta çoğunlukla son derece fakir olmasına rağmen "bey" ya da "ağa" diye çağırır. Müslüman erkek çocuklarını sever, onları gözü gibi korur. Çocuklarını nasıl seviyorsa karısını da öyle sever, bu sevgi sadece karısı olduğu için değil çocuklarının annesi olduğu içindir (Hangi, 1906: 64).

Hangi, Bosnalı Müslümanları gibi huzurlu aile yaşamının az rastlanır olduğunu belirtir. Müslüman erkek, çok eşlilik dinen serbest olmasına rağmen, tek eşlidir. İkinci eş ancak istisnaî durumlarda, özellikle ilk kadının çocuğu yoksa ya da sadece kız çocukları oluyorsa gündeme gelmektedir, üçüncü ve dördüncü eş ise söz konusu bile değildir. Hangi erkeğin kadını ya da kadının erkeği terk etmesi, boşanmanın gerçekleşmesi durumunda iki tarafın sorumluluklarından da bahsetmektedir (Hangi, 1906: 65).

Hangi, Müslüman kadınları ve kızlarının dinleri gereği gizlendiklerini, özellikle kadınların akrabaları olmayan bir erkek tarafından görülmemeye özen göstermesi gerektiğini ve bu sebeple de Müslümanların evleri ve avlularının yüksek duvar ve tarabalarla çevrili olduğunu, pencerelerinde ise ağaç ya da demir kafes bulunduğunu yazmaktadır. Genç kızlar, daha serbest hareket edebilmektedir, ancak onların da gayrimüslim bir erkek tarafından görülmemeye dikkat etmeleri gerekir. Hangi'ye göre, Bosna-Hersek'te sadece Rama nehri havzası ve Krayina'nın kuzeybatı bölgesinde Müslüman kadınlar kendilerini gizlemezler (Hangi, 1906: 66). Kajmaković, Hangi'nin Müslümanların köy yaşamlarını bilmemesinden kaynaklı böyle bir sonuca vardığını; kendisi de Bosna-Hersek Müslümanları hakkında folklorik araştırmalar yapan ve Antun Hangi'nin eserine ciddi bir eleştiri yazan Luka Grđić Bje-lokosić(1857-1918)'den alıntıyla "Mostar, Stolac, Ljubinja bölgelerinde tüm köylerde ve Nevesinje bölgesinde bazı köylerde" de Müslüman kadınlar açısından bir kaçgöç olmadığını belirtmektedir (Kajmaković, 1990: 10).

Hangi'nin kadınların hayatları hakkında anlatımları, onların aileleri ve toplum içerisindeki köle konumu hakkındaki kökleşmiş, geleneksel inancı yıkmaktadır.

Müslüman bir ailede kadının saygın bir yeri ve değeri olduğunu, en temel işlerden biri olan çocukların yetiştirilmesi ve ataerkil ailenin korunması görevinin ona verildiğini yazmaktadır. Kadınların yaptıkları işler Batı medeniyetlerindeki kadınların yaptıklarından farklı değildir.

“Bizde, yani Hırvatistan’da ve bütün Avusturya-Macaristan imparatorluğunda, Bosnalı Müslüman kadınların hiçbir şey yapmadıklarını düşünen pek çok insan bulunmaktadır. Bu durum, bu topraklarda seyahat eden seyyahlar böyle düşünür ve yazıyorken çok da şaşılacak bir şey değildir, ancak onlar bizim Müslümanlarımızı ve geleneklerini incelemediler. Bosnalı Müslüman kadın sadece çalışmakla kalmaz ayrıca iyi ve tutumlu bir ev hanımıdır. Bizim kadınlarımızın yaptıkları bütün işleri O da yapmaktadır: sadece pişirmez, yıkamaz ve evi düzenlemez, ayrıca doker, eğirir, diker ve nakış yapar ve özellikle ipek, sim ve altın ipele nakışları çok güzel ve zevklidir” (Hangi, 1906: 66-67).

İşleri olmadığı zaman kadınlar kendilerine sigara ve kahve eşliğinde sohbet için vakit ayırmaktadırlar. Toplanarak birbirlerine oturmaya giderler. Ziyarete gelen arkadaşının ayakkabılarını harem kapısının önüne koyan kadın, kocası eve geldiğinde evdeki misafirden haberdar olmasını ve misafiri gidinceye kadar onun eve girmemesini sağlamış olur (Hangi, 1906: 67).

Antun Hangi, kadınları ve kızları için Müslümanların mümkünse diğer dinlerin mensuplarından ayrı olarak yaşadıklarını ve cemaatler halinde ayrıldıklarını belirtmektedir. Cemaati de bir cami etrafında yer alan evler ve insanlar topluğu olarak tanımlamaktadır. Her cemaatin, kendilerine ibadetlerinde ve çocuklarının dini eğitimlerinde öncülük eden bir hocası, cemaat içinde düzeni sağlayan bir muhtarı bulunmaktadır. Bunların ücretleri cemaat tarafından ödenmekteydi (Hangi, 1906: 67-68). Hangi, işgale kadar halkın şerî mahkemelerde kadılar tarafından yargıldığını, işgalden sonra da kadınların mevcut olduğunu ancak bunların sadece dinî konular ve kendi dindaşları arasındaki davalara baktığını belirtmektedir. Kadılar artık nikah ve boşanma işlemlerini halletmekte, miras ile ilgili anlaşmazlıklara bakmaktaydı. Müftüler, kendi yetki sahalarında manevî liderlerdi ve Müslümanların dinî kurumlarını denetlemekle yükümlüydü. İbtidâî ve rüşdî okullar ve medreseler onların nezaretindeydi. Ülkede toplam altı müftü mevcuttu. Kadı ve müftülerin üzerinde, Bosna-Hersek’te tüm Müslümanların ruhani lideri olarak reisül’ulemâ bulunuyordu. Dinî-ruhanî hayatın önemli unsurları arasında dervişlere de Saraybosna’da Sinan Paşa tekkesi üzerinden atıf yapılmaktadır. Dervişlerin dinî vecibeleri harfiyen yerine getirdiklerini, buna ilaveten tekke ya da tekkenin yanındaki camide bilinçlerini kaybedinceye kadar günahlarından tevbe ettikleri zikirler düzenlediklerini belirtmektedir. Kendisi bu tekkeye hiç girmemiş ve bir zikre katılmamıştır, bu sebeple konuyla ilgili anlatımı Profesör Franić’ten alıntılanmıştır (Hangi, 1906: 60-70).

Vakıflardan da bahseden Hangi, vakfı “cami yaptırmış olan ve bu caminin idamesi için önemli fonlar bırakan sultan, paşa, vezir ve zengin ağa ve beylerin hayır-

ları/bağışları” olarak tanımlamaktadır. Camilere sadece nakdî para değil toprak da bağışlanabildiğinden bahisle, bu sebeple Bosna-Hersek'te vakıfların çok zengin olmalarına şaşırılmamak gerektiğini söylemektedir. En zengin vakıflar arasında Saraybosna'da Hünkar (Careva) camii ve Husrev Bey camii, Banaluka'da Ferhadiye camii ve Mostar'da Karagöz Bey camiini saymaktadır. Böylece Hangi, vakıf müessesesini olabildiğine daraltmış ve camilere münhasır kılmıştır. Bu paradan zaman zaman fakirlerin desteklendiğini ve öğrencilere burs verildiğini de eklemektedir. Vakıfların işleyişine dair anlatımları da mevcuttur (Hangi, 1906: 68-69). Vakfın bu kadar dar bir yapıya indirgenmesi yazarın Osmanlı-İslam kurumlarını yeterince bilmemesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Hangi'ye göre Müslümanlar ticareti severler. Küçük ölçekli tüccarlar olduğu gibi, İstanbul, Trst, Riyeka, Zagreb, Viyana ve Budapeşte ile ticareti olan tüccarlar da mevcuttur (Hangi, 1906: 72).

Hangi Bosnalı Müslümanın oldukça orijinal bir tacir olduğunu düşünmektedir. Sabahın erken saatlerinden akşamın geç saatlerine kadar kendi dükkânında oturur. Dükkânda oturarak bir yere yaslanır ve Kur'an'dan bir şeyler okur ya da bir şeyler düşünür ve bazısı ise gazete okur; ya da bağdaş kurarak oturur ve çubuğunu içer veya kara kahvesi ve kokulu sigarasının dumanıyla keyif yapar veya nihayet sağında ya da solundaki ya da sokağın karşı tarafındaki komşusuyla sohbet eder. Dükkâna bir müşteri geldiğinde nezaketle ve sakince ilgilenir, ancak sesini yükseltmez, malını övmez, daha çok ödeyecek bir müşteri aramaz ve pazarlık yapmaz, fiyatına ne demişe ona satar, indirim yaptığı nadiren görülür. Müşterinin aradığı nesne dükkânında yoksa özür dilemez ve yarın ya da yarından sonra gelecek gibi bir açıklama yapmaya çalışmaz, bunun yerine memnuniyetle kimde varsa ona yönlendirir. Akşam ezanı okunduğunda dükkânını kapatır, önce camiye ve sonra evine gider (Hangi, 1906: 74). Tüccar dükkânına gelen arkadaşı ya da müşterisine muhakkak tütün ve kahve ikram eder (Hangi, 1906: 75).

Ticaret yanında Müslümanlar zanaatla da meşguldürler. Zanaat erbabı arasında en çok kunduracı, takunyacı, terzi, saraç, semerci, kuyumcu, bıçakçı, fırıncı ve berber mevcuttur. Bosnalı Müslümanlar ayrıca iyi debbağlar olarak meşhurdur (Hangi, 1906: 75).

Tüccar ve esnafın dükkânları bir sokakta birbiri yanında sıralı bulunmaktadır, her birinde bir tacir ya da zanaat erbabı oturur, biri malını satarken diğeri zanaatını icra eder. Tüccar ve zanaat erbabının bulunduğu sokaklar diğer sokaklara nazaran daha geniştir ve çarşı olarak isimlendirilir. Büyük yerlerde çarşılar, birbiriyle bağlanan büyük ve küçük sokaklardan oluşur. Tüm bu sokaklar birlikte çarşı olarak anılır, ancak gerçek çarşı tüm bu sokakların bağlandığı merkez sokaktır (Hangi, 1906: 75). Çarşıda ticarî emtia ve çeşitli el yapımı eşyalar yanında günlük hayatta ihtiyaç hissedilen her şeyi bulmak mümkündür. Özellikle haftalık pazarların kurulduğu günler Bosna çarşıları çok canlıdır. Dükkânların önünde çeşitli sebze ve meyveler

satışa sunulur. Kasaplar kuzu çevirme ya da tandırları “sıcak, sım-sıcak, dumanı tütüyor”, “satıldı, bittiii” diye bağırarak satarlar. Hemen onların yanına somuncular, “sıcak, sım-sıcak” seslemeleriyle sıcak somunları (taş fırın pidesi) ve beyaz simitleri ile yer alırlar. Limonata ve şerbet satıcılarının “buz gibi, buzzz”, Arnavutların “helvaaa, helvaaa” bağırışları birbirine karışır (Hangi, 1906: 77).

Hangi’ye göre, Bosnalı Müslümanlar akıllarından ziyade duygularıyla hareket etmektedirler. Keyiflerine düşkünderler. Bazısı düşünceli, uzak belirsiz bir düşünceye dalmış gibi bir nehrin kenarında, kimseyle tek kelime konuşmaksızın suyun akışını izleyerek saatlerini geçirebilir. Bazısı bunu bir tütün çubuğu ya da iyi bir sigara eşliğinde yapar. Ya da tüm öğleden sonrasını bir armut, erik ya da elma ağacının gölgesinde kuşların uçuşlarını, bulutların değişimini izleyerek geçirebilir ve bunları yaparken hiçbir şey düşünmez ya da hissetmez. Bunun adı keyiftir diyen Hangi, keyfin Bosnalı Müslümanlar dışında hiçbir milletin bilmediği özel bir şey olduğuna vurgu yapmaktadır. Keyif, “insanın sadece bedeni değil ruhunun da dinlenmesi”dir. Yazar keyfi kısmen İtalyanların “Dolce far niente” anlayışına benzemektedir (Hangi, 1906: 15).

Müslümanların birlikte oturmak ve sohbet etmek için en makbul mekânları kahve[hane]dir (Hangi, 1906: 78-84). Bosna-Hersek’te kahve sayısı oldukça çoktur, öyle ki neredeyse on-yirmi evden biri kahvedir. Burada kahveler batıdakiler gibi değildir, içinde ocak başında bir kahvecinin oturduğu ve kahve hazırladığı küçük isli odalardır. Kahveler memnuniyetle su kıyısına ya da üstüne -ya binanın tamamı su üzerinde bulunur ya da bir kenarı kıyıya yaslanırken diğer kenarı suyun içinden yükselen güçlü sütunlar üzerinde uzanır- veya dört bir yandan olağanüstü manzaraya sahip yüksek yerlerde ya da tepelerde bina edilmektedir. Antun Hangi kahve yaşamını orijinal bulmaktadır. Kahveye giren Müslüman, bir minderin üzerine oturur, kimi sırtını bir duvara dayar, kimi dirseğiyle bir yastığa yaslanır ya da pencereye direnir. Minderine oturan, tütün kesesini çıkarır, lüle ya da çubuğunu doldurur, gençler ise kutuya uzanır bir tütün sigarası sarar, ancak bundan sonra kahve sipariş eder. Daimi misafirlerin kendi daimi yerleri bulunur, yabancılar ise nerede yer bulurlarsa oraya otururlar. Kahvelerin tümü genel olarak sakindir, misafirleri sessizce sohbet eder ve ayrılırlar. Kahve ve tütün içerken her şey hakkında konuşurlar, ancak en çok politika konuşmaktan hoşlanırlar. Konuşurken duruşları ciddidir, uzaktan çok önemli bir konu üzerinde tartıştıkları düşünülebilir. Bu şekilde konuşurlarken içeri tanımadıkları biri girdiğinde sesler alçalır ya da tamamen kesilir. Eğer bu kişi yabancıysa ve özellikle Alman ise konuyu tamamen değiştirir ve başka bir konuya geçerler.

Bosna kahvesine ilk defa giren bir yabancıнын gözüne çarpacak ilk şey, duvarlar, kirişler veya tavana çizilmiş tebeşir izleridir. Hayatın diğer alanlarında olduğu gibi kahvelerde de veresiye işlemektedir. Her gün kahveye gelen daimi misafirler, kahve hesabını nadiren hemen, yoksa belli bir süre sonra genellikle de Hidrellez ya da

Bayram'dan önce öderler. Kahveci de kimin ne kadar kahve içtiğini bu şekilde isminin yanına tebeşirle çizik atarak belirlemektedir. Borcun ödenmesiyle bu çizikler de silinir.

Antun Hangi, bazı kahvelerin aynı zamanda berber dükkânı olarak da hizmet verdiğini yazar. Bu tür kahvelerde müşteri sadece kahvesini içmez aynı zamanda saç-sakal tıraşı da olur. Hangi bu tür mekânların yapı özellikleri ve işleyişlerine dair de tasvirler yapmaktadır. Ayrıca daha büyük yerleşimlerde güzelece düzenlenmiş kahveler bulunduğunu söyler. Buralarda iç döşeme şarkî ve "à la franca" olup sadece sedir ve minderler değil masalar ve sandalyeler de mevcuttur. O ya da bu tüm kahvehanelerde ortak olan, mükemmel kahvedir. Avrupa'da en zarif oteller ya da kafelerde böyle iyi kahve bulmak mümkün değildir. Bosna kahvelerinde kahvenin bu kadar iyi olması, kahvecilerin kahveyi güzel kavrulmasından kaynaklanmaktadır. Kahve, yanmadan hafif renk alıncaya kadar kavurulur, içi derin ıhlamur ya da vişne ağacı bir havanda ya da derin bir taş dibegin içerisinde dövülür. İnce bir elekten geçirilir. Tenekte kutularda ağzı sıkıca kapatılarak saklanır. Böylece kahve hem tazeliğini hem kokusunu muhafaza eder. Ayrıca çekilmiş kahveden daha lezzetlidir. Cezve ya da ibriklerde pişirilen kahve küçük porselen fincanlarda yanında bir bardak soğuk su ile servis edilir.

Kahve, Müslümanların çok sevdiği bir içecektir. Onun sadece hoş değil ayrıca sağlıklı olduğunu söylerler. Yazları serinletir, kışları ısıtır, sabahları ferahlatır, akşamları güçlendirir. Bu sebeple evlerine gideni kahve ile ağırılarlar ve dükkânlarına gelene kahve ikram ederler. Bir şey alıp sattıklarında, düğün ya da bir kutlama yaptıklarında kahve sunarlar.

Bosnalı Müslümanlar kahveden başka tütünü severler. Tütünü de çocukluktan içmeye başlarlar ve hayatları boyunca devam ederler. Tütünü, erkek ve kadın, yaşlı ve genç, zengin ve yoksul herkes içer. Gençler ve kadınlar sigara, evli erkekler sigara, lüle ve çubuk, yaşlılar ise tüm bunların dışında bir de nargile içerler. Hatta tütün içmeyenler enfiye çekerler.

Bosna-Hersek'te Müslümanların büyük çoğunluğu, ziyadesiyle kahve ve tütün içer, ancak bu onları sinirli yapmaz. "Zaten ebedi sinirli olan bizim modern insanımız, bu kadar çok kafein ve nikotinden ölebilir ya da çıldırabilirdi. Bosnalı Müslümana kahve dokunmuyor, çünkü buna daha çocukluktan alışıyor. İki üç yaşlarından itibaren kahve içmeye başlıyor ve hayatı boyunca aynı tatlılıkla içiyor. Alkollü içki içmiyor ve varoluş için büyük bir kaygı taşımıyor. Bunun dışında riskli işlere ihtiyaç hissetmiyor. Sükûnetle yaşıyor ve Tanrı'nın verdiği ile yetiniyor. Peki en nihayet, her şey zaten önceden yazılmışken, niye dünyanın hiçliği için kaygılanmak? Bundan dolayı, sınırlarının çelik gibi olması ve kahvenin ve sigaranın ona zarar verememesi hiç şaşılacak bir şey değil. Gözlerini açtığı sabah şafak vaktinden akşam geç saatlerde uyumak üzere yatıncaya kadar kahve içer. Şafakta camiden çıkar çıkmaz ya da evinde sabah namazını kılar kılmaz hemen kahveye gider ve bir fincan kahve içer

ve bir tütün sigarası tütürür ve ancak ondan sonra günlük işlerini yapmaya gider” (Hangi, 1906: 83-84).

Müslümanlar için bir araya gelmenin diğer bir yolu teferiç¹³ etmektir. Kadınlar ve erkekler, erkekler istedikleri zaman kadınlar genellikle Cuma günleri, ayrı ayrı kendi aralarında teferiç ederler. Teferiç bir tür eğlencedir. Tanıdık ve arkadaşlar bir araya gelirler, yanlarında ibrik, cezve, fincan, kahve ve yiyecek bir şeyler alırlar ve yeşil bir alana giderler. En çok ormanda ya da birinin bahçesinde meyve ağaçlarının serinliğinde eğlenirler, en sevdikleri yerler ise pınar, ırmak ve dere kenarlarıdır. Genç kızlar bunun dışında, birbirlerinin evlerinde de buluşurlar, salıncaklarda sallanırlar ve güzel şarkılar söylerler. Müslümanların şarkıları söz ve melodileriyle çok güzeldir ve Türk şarkılarına benzerler. Özellikle sevdalinka adı verilen ve sevenin sevdiği için gamlandığı şarkılar olağanüstüdür (Hangi, 1906: 85).

Hangi, Müslümanların aralarında selamlaşmalarının güzelliğinden bahseder. İki arkadaş yolda karşılaştıklarında birbirlerini sağ ellerini önce göğsüne, sonra dudaklarına ve nihayet alınına götürmek suretiyle selamlar. Selamlaşma esnasında kullanılan ifadeler ise günün vaktine göre değişmektedir. Hangi bunları da sabah, gün içerisi ve akşam olmak üzere ayırmıştır (Hangi, 1906: 85-86). Buna göre:

Sabah;	Öğleden sonra;	Akşam;
[a]- Selamun aleykum	[a]- Selamun aleykum	[a]- Selamun aleykum
[b]- Aleykum selam	[b]- Aleykum selam	[b]- Aleykum selam
[a]- Sabah hayirola	[a]- Merhaba	[a]- Akşam hayirola
[b]-Allah razosun.	[b]- Merhaba	[b]-Allah razosun veya Allah emanet ola.

Bosnalı Müslümanlar ava meraklıdırlar. Yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutmuşsa da Bosna Avrupa’da şahinle avlanmaya devam eden nadir ülkelerden biridir. Hangi, şahinin tutulmasına, eğitimine ve avda nasıl hareket ettiğine dair bilgi vermekte, Müslümanların bu kuşa sevgilerini anlatmaktadır. O samimiyetin ve cesaretin sembolüdür. Yiğidin cesareti, sadece epik halk şiirlerinde değil günlük konuşmalarda da şahinin cesareti ile mukayese edilir. Yiğit kişi, sadece şahin gibi cesur değildir ayrıca şahin gibi gözlere sahiptir. Ana-baba oğullarını “şahinim” diye severler. Hıza vurgu yapmak isteyen bir Müslüman bunu “şahin gibi hızlı” diyerek yapar (Hangi, 1906: 10-13). Evcil hayvanlar arasında en çok sevdikleri hayvan ise attır. Atları çok güzel, enerjik ve hızlıdırlar. Bosna-Hersek’te Osmanlı sultanlarının, valilerinin ve diğer devlet adamlarının getirdikleri safkan Arap atları ile yerli atların melezlenmesi sonucu üreyen çok güzel atlar bulunmaktadır (Hangi, 1906: 57).

¹³ Arapça teferrüç kelimesinden türemiştir. Teferrüç, “1) Gezinme, dolaşma 2) Bir şeye zevk ve merak ile bakma 3) (endişe) dağılma, açılma, ferahlama” anlamlarına gelmektedir. Teferrüç etmek/eylemek de dolaşmak, gezip tozmak anlamındadır. Bkz. İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2009, 1664.

Bosnalı Müslümanların at kadar düşkün olduğu diğer şey silahtır. İyi bir silah ve iyi bir atı dünyada başka hiçbir şeye değışmezler. Bu sebeple, aralarında her zaman mükemmel tüfenk ustalarının çıkıyor olması şaşılacak bir durum değildir. Tüfenk yapımı, Avusturya-Macaristan işgalinden evvel Bosna-Hersek'te önde gelen zanaatlardan biriydi ve hemen tüm büyük yerleşimlerde silah yapan iyi ustalar bulmak mümkündü (Hangi, 1906: 87-91).

Bosnalı Müslümanlar Türk ve Yunan usulü güzel yemek pişirirler. Misafirleri olduğu vakit, onu olabildiğince iyi ağırlamak adına çok çeşitli ve bol yemek yaparlar. Bu yemeklerin çeşidi on iki ila yirmi dört arasında değışir (Hangi, 1906: 92). En sevdiği yemek, fırında ya da tencerede pişmiş et, özellikle de kuzu ya da koyun etidir. Dana yemezler. Bosna'da ve özellikle Hersek'te çok sayıda yaylak bulunmaktadır. Buralarda otlayan binlerce koyun, sadece mükemmel lezzette et değil, yün ve peynir de vermektedir (Hangi, 1906: 95).

Kuzu ve koyunu keser ve çığ, ızgara ya da tepside fırınlanmış olarak satarlar. Avrupa'da ızgara etin bu kadar çok yenildiğı başka bir ülke zor bulunur. Aynı şekilde, sığır, kuzu, koyun ve tavuktan hazırlanan pilavı da severek yerler. Lezzetleri arasında ince kıyılmış et ve pirinçle doldurulan biber bulunmaktadır. Adı "biber dolma" olan bu yemeğı fakiri de zengini de aynı ölçüde severler. Biber dışında, patlıcan ve kabaktan da dolma yaparlar. Yahni de çok lezzetlidir. Lahana tüm güney Slavlarda olduğu gibi Müslüman sofralarının da vazgeçilmez yiyeceğidir. Lahanayı hem taze halde hem de salamura ederek yerler. Lahanadan çorba yaparlar, pitanın¹⁴ içerisine koyarlar ya da etli pişirirler. Et ve lahana dışında, pita ve pasta da sevdiği tatlarıdır. Pita denince ilk sırada "burek" gelir. Burek incecik açılmış yufkanın arasına ince kıyılmış sığır ya da koyun eti konulmak suretiyle yapılır. Hangi Müslümanlara özel, baklavadan hurmica (kalbura bastı)ya kurabiyeden helvaya kadar daha pek çok tatlıdan da bahsetmekte bazılarının tarifini de vermektedir. Yemek yuvarlak sofralarda yenir. Öğünden önce herkes elini ve ağzını yıkar, ondan sonra yemeğini yer. Yemek esnasında su ya da limonata, yemekten sonra ise acı kahve ve sigara içilir (Hangi, 1906: 95-99).

Hangi, Müslümanların, belki çoğunun adını bile duymadığı ünlü Kneip'in¹⁵ büyük takipçileri olduklarını söylemektedir. Bunlar tüm hastalıkları su ve şifalı bitkilerle tedavi ederler. Günde en az beş vakit pınardan ya da ırmaktan soğuk su ile ellerini yüzlerini yıkarlar, sıklıkla banyo yaparlar, mütevazı ve sakin bir hayat sürerler ve eğer hastalanırlarsa tedavide önce soğuk sargı, ardından nane, sinir otu, ısırgan, ebe gümece ve diğer şifalı bitkiler gelir. Ayrıca, sadece dış yüzeydeki yaraları değil iç has-

¹⁴ Et dışında peynir, ıspanak, patates, kabak, lahana vs. iç malzemesi ile hazırlanan böreklere pita adı verilmektedir.

¹⁵ 1821-1897 yılları arasında yaşamış olan Rahip Sebastian Kneipp, sağlığa naturopatik yaklaşım öğretisini geliştirmiştir.

talıkları da başarıyla tedavi eden çeşitli “melhem”ler yaparlar. Hastalandıklarında nadiren doktora giderler, çünkü doktorlara ve reçete ettikleri ilaçlara güvenmezler. Ev yapımı ilaçları fayda vermezse, iyileşmek için büyücüye gideceklerdir ya da muska yazdıracaklardır. Muskayı genellikle, sıklıkla bilinç kaybı yaşadıklarında ya da baş ağrıları olduğunda yazarlar. Kendilerine büyü yapıldığına inanırlar ve büyüye karşı muskadan daha iyi bir ilaç yoktur. Hastalanan hayvanını iyileştirmek, kendisini sevmeyen genç kızın kalbini yumuşatmak ve sevmesini sağlamak, hastalıktan kurtulmak, işinde başarılı olmak, malını artırmak, yolculuğunu kazasız belasız gerçekleştirmek gibi pek çok dilek muska konusu olabilmektedir. Hoca tarafından yazılan muskadan fayda görülmezse, o vakit Hıristiyan din adamlarına başvurulur. Onların yazdıklarına “moçi” denir ve Müslümanlar arasında Hristiyan din adamlarının yazdıklarının hocaların yazdıklarından daha iyi olduğunu düşünenlerin sayısı çoktur (Hangi, 1906: 100-101).

3. Sonuç

Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* başlıklı eserinin *Život/Yaşam* bölümünde Bosna-Hersek Müslümanlarının kimlikleri ile dinî ve dünyevî yaşamlarını anlatmaktadır. Burada onların dinî, toplumsal ve aile yaşamlarındaki unsurları detayları ile vererek hayatlarını tüm yönleriyle resmetmeye çalışmıştır. *Običaji/Gelenekler* başlıklı diğer bölümde ise doğumdan ölüme hayatın çeşitli evrelerine (doğum, çocukluk, âşıklık, evlenme teklifi, düğün alayı-kına-nikah, yaşlılık, ölüm) ait geleneklere yer verilmiştir. İlk bölümde konular çeşitlilik arz etmekte ve bazen aynı konuya geri dönüşler olmaktadır. İkinci bölümde ise kronolojik bir sıralama ve konu tasnifi söz konusudur.

Hangi eserini Avusturya-Macaristan’ın Bosna-Hersek Müslümanlarına karşı yürüttüğü kültür politikasına uygun olarak ve Luka Marjanović üzerinden Matica hrvatska ile irtibat halinde hazırlamıştır. Hangi’nin kitapta açık olarak verdiği mesaj, Bosna-Hersek Müslümanlarının İslam inancında Hırvatlar olduğudur. “Sava, Dinara ve Biokovo ötesindeki kardeşleri”ni Bosna-Hersek’teki Müslüman kardeşleri ile tanıştırmaya arzusunu kitabın önsözünde belirtirken, Luka Marjanović’e gönderdiği mektuplarda da Bosna-Hersek Müslümanlarını kazanmak için haklarında övgüyle ve sempatiyle yazmanın gereğinden bahsetmektedir. Bu düşüncenin bir yansıması olarak, kitabında Bosna-Hersek Müslümanlarının yaşam tarzlarını, inançlarını ve kültürlerini sempati ve hatta muhabbetle yazmıştır. Bu doğrultuda metinde “romantik” olarak tanımlanabilecek bir yaklaşım, kolay okunan, sürükleyici ve okuyucuyu adeta içine çeken, serbest-hikayeci bir anlatım söz konusudur. Metin içerisinde zaman zaman halk şarkılarına da yer verilmiş, bazı resimler ilave edilmiştir. Hangi halk şarkılarını sadece metni süslemek ve zenginleştirmek için değil, ayrıca onları güvenilir kaynaklar olarak değerlendirip anlatımlarını pekiştirmek için kullanmış görünmektedir.

Eserle ilgili bugüne kadar en çok eleştirilen ve yazarın kendisinin de kitabın ikinci baskısında dile getirdiği önemli bir husus, başlığı buna işaret etse de kitabın Bosna-Hersekli Müslümanların tüm geleneklerini içermiyor olmasıdır. Bosna-Hersek'e 1890 yılında gelen Hangi'nin gözlemleri-anlatımları öğretmenlik yaptığı Maglay, Livno, Bihke, Banaluka ve Saraybosna şehirlerine münhasır olup, Bosna-Hersek'in genelini kapsamaz. Hatta kitabında ve Luka Marjanović'e mektuplarında bilgiyi daha ziyade Banaluka ve Bihke'de topladığını belirtmektedir ki bu alanı daha da daraltmaktadır. Bir diğer husus ise kitapta sadece şehrli unsurların bulunması, köyde yaşayan Bosna-Hersekli Müslümanların yaşam ve geleneklerine yer verilmemiş olmasıdır.

Yukarıda bahsedilen eleştiriye açık tüm yanlarına rağmen Antun Hangi'nin eseri yirminci yüzyıl dönümünde Bosna-Hersek Müslümanlarının yaşam tarzı ve kültürünü sentezleyen ilk ve şehrli Boşnakların geleneklerini, doğumdan-ölüme kronolojik bir sıralama ile bütün olarak ele alan tek eserdir. 1900 yılındaki ilk yayınının üzerinden bir asrı aşkın zaman geçmiş olmasına rağmen, kitap bugün hala Bosna-Hersek Müslümanlarının-Boşnakların hayatlarını ve geleneklerini bütünüyle ele alan tek kitap olma özelliğini korumaktadır. Radmila Kajmaković'in belirttiği gibi, bu kitapta anlatılan hayat ve geleneklerin büyük bir kısmı artık yok olmuştur ve kim bugün onları tanımak-bilmek isterse tek kaynak olarak Hangi'nin eserine geri dönmek zorundadır.

KAYNAKÇA

- Buturović, Đ. (2001). Otkriće muslimanske epike u 19. vijeku. *Anali*, XIX-XX, 177-190.
- Feldman, A. (2017). Kállay's Dilemma on the Challenge of Creating a Manageable Identity in Bosnia and Herzegovina (1882-1903). *Review of Croatian History*, 13/2017, nr. 1, 103-117.
- Furat, A. Z. (2013). *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi: Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna 1878-1918*. İstanbul: İdil Yayıncılık.
- Hangi, A. (1906). *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini. Drugo znatno povećano i ispravljeno izdanje*. Sarajevo: Tisak Daniela A. Kajona.
- Kajmaković, R. (1990). Antun Hangi, *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*. *Antun Hangi. Život i običaji Muslimana u Bosni*, hazırlayan: Radmila Kajmaković, 3. baskı, Sarajevo: Svjetlost.
- Mažuranić, M. (2011). *Bosna'ya Bir Bakış Yabut Bir Hırvat Vatandaşınının 1839-40 Yılları Arasında O Eyalette Kısa Bir Yolculuğu (Osmanlı Dönemi Bosnasına Dair Bir Seyahatname)*. Hazırlayanlar: Ekrem Čaušević, Tatjana Paić-Vu-

- kić ve Ayla Hafız Küçükusta, Prizren: Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi.
- Muraj, A., Lučić, N. (2002). Hangi, Antun. *Hrvatski biografski leksikon*. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7206> (Erişim tarihi: 29.02.2020).
- Parlatır, İ. (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Paić-Vukić, T., Čaušević, E. (2006). "Pogled u Bosnu" Matije Mažuranića kao povijesni izvor. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 56, 177-191.
- Paić-Vukić, T. (2011). Prekogranični susret: Imbro Tkalac u domu Mehmed-bega Biševića. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 60, 451-460.
- Pišev, M. (2019). Između „azijatskog” islama i „pravoslavnog” slovenstva: jugoslovenski muslimani u ranoj srpskoj etnologiji. *Antropologija* (Časopis Instituta za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu) 19, c. 3, 171-208.
- Smajić, R. (2009). Antun Hangi, Život i običaji Muslimana u BiH, Sarajevo, Dobra knjiga, 2009., 215 str. *Novi Muallim*, XI/42, 134-136.
- Softić, A. (1985). Antun Hangi i njegov rad na sakupljanju narodnih običaja i pjesama kod bosanskohercegovačkih muslimana. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Etnologija, Nova serija, c. 40, 161-173.
- Spahić, E. (2018). 130 godina od objavljivanja prvog toma Hörmannove zbirke bošnjačke usmene epike. *Godišnjak* 2018, 421-429.
- <https://www.zemaljskimuzej.ba/o-zemaljskom-muzeju-bih> (Erişim Tarihi: 29.08.2020).
- <https://www.zemaljskimuzej.ba/glasnik-zemaljskog-muzeja-bih> (Erişim Tarihi: 29.08.2020)

Bosnia-Herzegovina Muslims and Their Daily Lives in the Narrations of the Croatian Ethnographer Antun Hangi

Antun Hangi, the Croatian ethnographer who lived in the late 19th century and early 20th century (1866-1909), taught history, geography and German in places such as Maglaj, Livno, Bihac, Banjaluka and Sarajevo in Bosnia from 1890 until his death. This period coincides with the period when the Ottoman Empire temporarily left the administration of Bosnia-Herzegovina to Austria-Hungary, during which Antun Hangi carried out research on the culture and traditions of the Muslim people alongside his educational activities. From the first moment Hangi came to Bosnia, he began to gather information about their lives and traditions, and published eighteen articles in the Osvit newspaper in Mostar between 1899-1900. His collection of articles were later published as a book under the title *Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* (The Lives and Traditions of the Muhammadis in Bosnia and Herzegovina) (Mostar 1900). The second edition of the book, including certain revisions and additions, was published shortly after under the title *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* (The Lives and Traditions of Muslims in Bosnia and Herzegovina) (Sarajevo 1906). Furthermore, a German translation was published in 1907. The book is based on Hangi's observations of the people, their way of life, the stories he heard from the elderly etc., while he was in Bosnia. The book dealing with the daily lives, traditions and customs of the Bosnia-Herzegovina Muslims, focuses on topics such as their eating habits, childhood, entertainment, marriage, birth, old age and death. This study will give information about Antun Hangi and his book, and evaluate the identities and daily lives of Bosnia-Herzegovina Muslims.

Keywords: Bosnia-Herzegovina Muslims, Bosniak, Antun Hangi, Daily Life, Tradition